Душка Добросављев
проф. филозофије, Нови Сад

ЈАВНО МИШЉЕЊЕ: ИЗБЕГАВАЊЕ ОДГОВОРНОСТИ И КРИВИЦА

САЖЕТАК: Намера првог дела текста *Јавно мишљење: избегавање одговорности и кривица* је да отвори питање: Да ли и када постајемо криви избегавајући сопствену одговорност? Да ли имамо право да ћутимо када смо суочени са примерима очигледне неправде?

Други део текста бави се проширеним појмом одговорности који је презентовао немачки филозоф Ханс Јонас у књизи *Принцип одговорности*. Јонас показује како појам одговорности у свевременим околностима добија нове хоризонте и нијансе.

Кључне речи: одговорност, кривица, савест, друштвене навике

1. О ГРАНИЦАМА ПРАВА НА ЋУТАЊЕ

Појмови кривице и одговорности су комплексно повезани до те мере да великим делом један другом обезбеђују смисао. Овим текстом се жели отворити питање којим се они упоређују у конкретним околностима: Када избегавање одговорности прелази у кривицу? Које су границе када ћутање пред неправдом и нерационалношћу у друштву може бити оквалификовано као кривица? Наведено питање усмерено је најпре на људе који се професионално баве друштвеним и хуманистичким наукама, али затим и на читаву јавност.

Појам кривице може бити разматран са разних аспеката — као изворна човекова кривица и прародитељски грех који се преноси са поколења на поколење — метафизички и теолошки, као осећање кривице — психолошки, као квалификација у кривичном праву, као

инструмент васпитања — педагошки, као морална квалификација — са аспекта етике итд. У овом тексту примарно је етичко одређење кривице које одговорност посматра као нужни предуслов за кривицу. Тек када се неки појединац сматра одговорним он може бити проглашен и кривим. Под тим се подразумева да одговоран појединац располаже потребним знањем о свом акту и његовим последицама, као и слободном вољом да тај акт изабере. Због тога би се кривица, са етичког аспекта, могла одредити као зла воља, односно воља да се учини нешто лоше. (Томе насупрот, на пример, Сократ је сматрао да нико не чини лоше дело намерно, већ искључиво из незнања и зато је саму врлину одредио као знање.) Ако је кривица дело зле воље, онај ко нема никаквог избора, јер је у незнању, не може бити проглашен кривим. Из овог разлога неурачунљиве особе не сnose кривицу, ни у моралном, нити у правном смислу. Проблем постаје, међутим, комплекснији ако се сагледа у конкретним околностима: знање, слободна воља и одговорност очигледно су ступњевити и различити у разноликим ситуацијама, али нису квантитативно мерљиви. Право, утврдивши кривицу, настоји да је одреди и квантитативно изрицањем одређене санкције сразмерне делу и намери да се оно изврши. Са друге стране, кривица као морална квалификација не представља еквивалент учињеном делу — она се своди на казну сопствене савести и моралну осуду друштва. Међутим, у оба случаја је неоспорно да поменути појмови одговорности и кривице имају читав изнијансирани спектар тежине, који зависи од низа фактора, и да се *à priori* не може по моделу црно-бело установљавати њихова применљивост. У складу са том чињеницом, појединци који имају најобимније знање о проблемима друштва, свеснији могућих алтернатива, сnose највећу одговорност, с обзиром да могућност слободног избора код њих има најшири распон. Питање које се на овом месту намеће, гласи: да ли они имају моралну обавезу, да пред еклатантним примером неправде и нерационалности у друштву иступе у јавност?

Најчешћи одговор људи који се одлучују за пасивност, у суштини је утопистички — посматрајући идеалну парадигму они нису спремни ни за једно реално решење, које је, на крају крајева, увек избор мањег зла. Исти изговор користи и сваки циник, чији је једини инструмент критика, као одбрана од сопствене непродуктивности. Гете је рекавши да је онај који дела увек без савести, формулисао исти приговор и тиме у потпуности расветлио његову суштину: одговорност значи ризиковање, спремност да се сноси кривица. Савест постаје пука фикција уколико је одвојимо од реалног света делања и појма одговорности. Истинитост поменутог приговора је неоспорна — међутим, он ствара широки простор могуће злоупотребе. Постоји одређена граница када он више не може бити валидан, и када прелази у пуку обману сопствене савести и вешту софистичку релативизацију. Који је то моменат када се компромиси ви-

ше не могу правити и када неприхватање одговорности пред јавношћу прелази у кривицу?

Свака професија везана је за одређену врсту одговорности и њој својствене права и обавезе. Задатак појединаца који се професионално баве питањима друштвеног и духовног је да друштву обезбеде критичку перспективу, и укажу на могућа рационална решења. Стварање здраве духовне климе и критичке заједнице није само морална обавеза сваког појединца, већ у овом случају и нешто што професионална етика налаже. Колико је, међутим, иступање у јавност заиста проблематично и комплексно сведок је како далека, тако и наша најближа историја. Начелни говор о моралној и професионалној обавези врло лако се распирује пред истинском друштвеном неправдом, пред тоталитарним режимом, који прети најосновнијим егзистенцијалним условима живота. Тек у ситуацији када ћутање пред неправдом заиста постаје морална кривица, иступање у јавност се показује у свој својој ризичности. Милан Кундера у *Нейодношљивој лакоћи постојања* одсликава сву тежину иступања у јавност у тоталитарном режиму. Један од главних ликова романа, Томаш, еминентни хирург, написавши чланак о Едиповој кривици, обраћа се комунистичком режиму кога сматра одговорним за многобројне жртве и неслободу у тадашњој Чехословачкој. Он у тексту прича чувени мит о Едипу, који откривши да је погубио сопственог оца и починио инцест са мајком, ископава себи очи и одлази из Тебе. „Нико у дубини душе није био невинији од Едипа. А ипак је казнио сам себе кад је схватио шта је учинио.”¹ Томаш на крају текста пита одговорне зар их не хвата ужас, и каже да када би имали очи и они би их морали ископати. Овом метафором он не позива на одмазду или казну, већ на моралну одговорност, на савест и покајање. Бива, наравно, оптужен за хушкање и претње, а неспреман да се одрекне сопствених речи, Томаш губи место хирурга и наставља да живи као перач прозора. Касније у роману он поставља кобно питање, које је одредило судбину његовог живота: „Је ли боље викати и тако убрзати свој крај? Или треба ћутати и тиме купити спорије умирање?”²

Са друге стране, позитивно формулисано, питање да ли ћутање пред неправдом чини људе морално кривим, би гласило — шта значи право прихватање одговорности? У овом смислу, то је пре свега спремност да се саслуша другачији став, отвореност за дијалог и нову позицију и настојање да се она рационално оцени и самим тим и своја поново размотри, колико год такав задатак био двосмислен и тежак. Једина позиција која не завређује слушање је она која сама не прихвата одговорност и која посеже за нерационалношћу,

¹ Кундера Милан, *Нейодношљива лакоћа постојања*, Сарајево, „Веселин Маслеша”, 1984, стр. 259.

² *Ibid.*, стр. 264.

неспремна да саслуша остале, и да се суочи са собом: ова нетолерантна позиција се у политици испољава као диктатура, у психологији као агресија, у филозофији као идеологија. Гутање пред оваквим ставом је можда граница када неодговорност прелази у кривицу, јер прелази у нехуманост. *Conditio sine qua non* постоји и за дијалог, а то је чувени Кантов категорички императив, који, у свом најједноставнијем тумачењу, налаже да се оно људско увек мора поштовати. Као појам из подручја практичке филозофије, одговорност се не може дефинитивно и позитивно прецизно квалификовати, јер му време доноси нове и различите конотације. Али поред слободе и знања њена дефинитивна одредница била би и хуманост.

2. ПРОШИРЕЊЕ ПОЈМА ОДГОВОРНОСТИ³

У књизи *Принцип одговорности* Ханс Јонас говори о нацрту једне нове етике примерене савременој технолошкој цивилизацији. Он каже да се у новоствореним хоризонтима савременог доба и живљења старо учење о моралу показује као сасвим мало функционално. Развојем моћи и изменом друштвеног поретка, глобалним тенденцијама, галопирајућим напредком науке и технике, и суштина људског делања добија нови смисао. Претпоставке на којима се заснивала некадашња етика у великој мери су се измениле: стање човека није једном заувек утврђено, па ни питање о људском добру, а људско делање и одговорност више нису уско ограничени као некада. Са друге стране, подручје *tehne* је некад било неутрално (осим медицине) и етика је била потпуно антропоцентричка — у смислу да „нељудски објекти” нису били у њеном домену. Хоризонт времена је готово потпуно изостајао, дугорочне последице нису узимане у обзир. Готово све максиме биле су усмерене на ограничени временски и просторни распон. Са порастом знања и моћи се, међутим, јављају и нове димензије одговорности: знање добија ново место у подручју морала. Нове могућности отварају другачија питања која носе специфичну моралну тежину. Са захукталашћу науке и технике, *tehne* прелази из средства у сврху. Човек се више не јавља само у улози субјекта, већ и као објекат технике. Са једне стране, израста проблем повредивости природе, а самим тим и будућности човечанства. Јонас поставља питање и даје одговор: „Који је то улог, етички речено, у који се смемо кладити? — Тај улог никад не сме бити целина интереса дотичних других, пре свега то не сме бити њихов живот. Утолико би нова етика, која би одговарала савременом свету, морала инкорпорирати одговорност за далекосежност данашњег делања. Могуће последице понашања човечанства могле би имати дугорочни одјек: с једне стране, резултат може бити дра-

³ Према књизи Јонаса Ханса, *Принцип одговорности*, Сарајево, „Веселин Маслеша”, 1990.

стична измена човекове околине, ако не и њено уништење, било дуготрајном непажњом, било краткорочном агресивношћу, а са друге стране, измена самог човека утицајем на његове суштинске одлике — продужењем живота, контролом понашања, генетском манипулацијом итд.”⁴

Имајући у виду читаву перспективу претњи које су се у савременом свету отвориле, а са друге стране све више јачајуће могућности глобалне комуникације и информисања, одговорност свих људи, а поготово јавних личности и научника добија једну нову димензију. То је одговорност за будућност, за могућност опстанка будућих генерација. Нити научни експерти, нити политичари имају право или задатак да самостално доносе тако крупне одлуке као што је судбина или начин егзистенције човечанства. Прва обавеза је да се знање мора учинити јавним како би се уопште могло учинити одговорним. Сада је већ историјска чињеница да идеје, једном послате у свет, умеју да добију сасвим другачији смисао и драстичне размере. Биле оне продукт филозофије, политичке теорије или открића атомске физике. Питање које се накнадно поставља, да ли су њихови творци криви за настану злоупотребу, или једноставно за чињеницу да те идеје нису биле довољно функционалне у реалности, требало би преформулисати: како предупредити овакве дилеме и повући одређене мере предострожности? За одговор на ова питања неопходне су нам духовне науке, јер одређене врсте искуства, као што је искуство историје, филозофије и уметности, методски став природних наука не може рефлектовати⁵. Тиме се духовним наукама, и људима који се њима баве не поставља претенциозни задатак руковања науком уопште, већ свођења ствари на праву меру уносећи другу перспективу, која није искључиво у знаку техничко-технолошког напретка. Међутим, ова обавеза се односи и на сваког појединачног човека, јер се не ради само о питању професионалне одговорности, већ о смислу одговорности уопште.

Проширење појма одговорности у савременом свету кретало би се у смеру свести о далекосежности делања данашњег човека. Иако из садашње перспективе један такав задатак може да изгледа само као још неидентификована, готово фиктивна морална обавеза, за коју, на жалост, ни моралне санкције не постоје, посматрано са једне друге стране, она би се могла претворити у нашу најтежу кривицу.

⁴ *Ibid.*, парафраза.

⁵ О овоме Јонас Ханс, *Принцип одговорности*, Сарајево, „Веселин Маслеша”, 1990, 105: „Ми, дакле, заправо не кажемо ништа више него да нам наука о природи не казује све о природи: њезина немоћ да из својих премиса икад положи рачун о свијести, чак и само о најелементарнијем случају осјећања (дакле, о најбоље документованом феномену цијелог универзума!), то свуда признато свједочанство је — управо врх леденог бријега. Ово је есенцијална, непролазна немоћ, а парадоксална узгредна појава тога је да сама наука о природи, као појава у универзуму који треба објаснити, заувјек остаје искључена из онога што она може да објасни.”

THE PUBLIC OPINION: ESCAPE FROM RESPONSIBILITY AND GUILT

Duška Dobrosavljev

Summary

The aim of the first part of the text *Public opinion: escape from responsibility and guilt* is to raise the question: Do we and at which point we become guilty by avoiding our responsibility? Do we have right to remain silent even when we are faced with an extreme case of injustice? By determining concepts of responsibility and guilt, this text tries to outline some limits that must always be respected. The article particularly focuses on the role of people that are professionally occupied with humanities.

The second part of the text deals with the widening of the concept of responsibility that presented German philosopher Hans Jonas in his book *The Imperative of Responsibility*. Jonas shows how the concept of responsibility in contemporary circumstances got new and relevant horizons and nuances. Warning of the danger that we place ourselves in front of by neglecting our responsibility, Jonas insists on essential role of humanities in the world, individual responsibility, knowledge and science that are public, open and accessible to everyone.

Keywords: responsibility, guilt, consciousness, humanities